

филологии; отв. ред. А.Б. Соктоев. – Новосибирск: Изд-во СО РАН: ОИГТМ, 1999. – С. 460—469.

20. Шмелева, Т.В. Модель речевого жанра / Т.В. Шмелева // Антология речевых жанров : повседневная коммуникация / под общ. ред. проф. К.Ф. Седова. – М. : Лабиринт, 2007. – С. 81—89.

З.І. Бадзевіч

НАЗОЎНІКІ АГУЛЬНАГА РОДУ Ў СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

Нягледзячы на тое, што назоўнікі агульнага роду даўно ўжо сталі прадметам даследавання, усё ж пытанне адносна агульнага роду сёння нельга прызнаць вырашаным і вытлумачаным. Пра гэта сведчаць і факты змешвання слоў агульнага роду са словамі мужчынскага і жаночага роду, што зафіксавана і ў лексікаграфічных даведнікаў па беларускай мове, а таксама ў працах па граматыцы. Так, некаторыя даследчыкі лічаць, што да слоў агульнага роду, акрамя негатыўна-ацэначных слоў, надзеленых экспрэсіўнасцю і эмацыянальна-ласкавыя формы агульнага роду, утвораныя ад уласных імён (*наш Валя, наша Валя, наш Жэня, наша Жэня* і д.п.), прозвішчы апелятыўнага тыпу (*Ляпата, Капуста, Мароз, Заяц* і д.п.), запазычаныя прозвішчы на канцавы галосны тыпу *Гюго, Бізэ, Дзюма, Рабле, заля, Фарэ* [3, с 60 – 68].

Група назоўнікаў, аб'яднаная традыцыйнай назвай “словы агульнага роду”, з'яўляецца спецыфічнай на розных узроўнях мовы, і найперш на ўзроўні лексічнай семантыкі і на ўзроўні сінтаксіса. Менавіта семантычныя і сінтаксічныя паказчыкі гэтых назоўнікаў з'яўляюцца найбольш выразнымі, чым марфалагічныя прыметы.

Словы агульнага роду тыпу *абжора, абдзірала, валацуга, крыўляка, назола, задзіра, ляўша, мямля, непаседа* з пункту гледжання семантыкі ўяўляюць сабой аднародную групу. Усе яны служаць, як правіла, для характарыстыкі асоб. Параўн. : напрыклад: *А вось гэты тлусты пан, відаць, вялікі абжора (І. Шамякін). Затое ж у настаўніка сумленне чыстае: гэта не абдзірала-ўраднік, не прыстаў і не валасны пісар (Я. Колас). Бежанства збытала... [Сёмкавы] разлікі, выбіла з-пад ног падпору і вось – перад ... [Рыгорам] бяздомны валацуга (Ц. Гартны). Мой брат, Уладзіслаў. Ён добры, толькі крыўляка (І. Шамякін). Адчапіся, назола. Едзь куды хочаш (М. Лынькоў). Алімпі сапраўды мела выгляд нейкай вясковай недарэкі (Р. Сабаленка). Цяпер у гэтым сталым, шыраклечым чалавеку... ніхто не пазнаў бы ранейшага віхрастага хлапчука, непаседу і гарэзніка (У. Шахавец). – Мне чалавек там добры трэба, а не гультай які, нязгрэба (Я. Колас). Ніхто ім [майстрам] не скажа – няздары, не зганіць іх рук, тапароў (Я. Колас). і інш.*

Усе назоўнікі агульнага роду на *-а (-я)* паводле асноўнай прыметы характарыстыкі асобы (знешні выгляд, звычкі, асаблівасці паводзін, маральныя якасці) можна размеркаваць на пяць лексічных груп:

1. Назоўнікі агульнага роду, якія абазначаюць чалавека па знешнім выглядзе: *бамбіза, дылда, замухрышка, здыхля, калека, малютка, мурза, нязгрэба, няўклюдка, насупа, недалуга, растропа, стыляга, чысцёха, урода* і інш.

2. Назоўнікі агульнага роду, якія характарызуюць чалавека па звычках, манеры паводзін: *балаболка, непаседа, задзіра, забіяка, зазнайка, бадзяга, валацуга, гуляка, назола, намаўза, папрашайка, ляўша, праўша, праныра* і інш.

3. Назоўнікі агульнага роду, якія характарызуюць чалавека па яго інтэлектуальных якасцях: *усёзнайка, недавучка, самавучка, тупіца, зубрыла, забывака, творца* і інш.

4. Назоўнікі агульнага роду, якія характарызуюць чалавека па яго маральных якасцях: *беларучка, выскачка, жмінда, шэльма, прайдоха, недатыка, незачэпа, святоша, сцёрва, скупянда, скнара, ціхоня, ханжа* і інш.

5. Назоўнікі агульнага роду, якія характарызуюць чалавека па роду заняткаў, прафесіі, сацыяльным становішчы: *пісак, кніганоша, лістаноша, сірата, сіраціна, цёзка*.

Відавочна, што практычна для ўсіх слоў агульнага роду характэрна атрыбутыўная семантыка, што дае магчымасць супаставіць іх з прыметнікамі.

Большасць назоўнікаў агульнага роду з'яўляюцца размоўнымі ці прастамоўнымі словамі, надзеленымі выразнай семантыкай. Для назоўнікаў у большай ступені, чым для прыметнікаў, характэрна значэнне канкрэтнасці. Прыметнікі ж, абазначаючы якасць, заўсёды змяшчаюць у сваім значэнні элемент адцягненасці.

Семантычная ёмістасць, напоўненасць, якімі валодаюць назоўнікі разглядаемай групы, часам прыраўніваюць іх па значэнні да спалучэння слоў. Параўн.: *Мурза, м. і ж. (разм.)*. Мурзаты, з запэчканым тварам, бруднымі рукамі (часцей пра дзяцей); *Непаседа, м. і ж. (разм.)*. Непаседлівы чалавек (звычайна пра дзяцей); *Ляўша, м. і ж.* Той, хто валодае левай рукой лепш, чым правай. *Скупянда, м. і ж. (разм., неадабр.)*. Скупы чалавек; *скнара. Ціхоня, м. і ж.* Ціхі, лагодны чалавек. Як бачна з ілюстрацый, словы агульнага роду ўяўляюць сабой эканомны спосаб моўнага абазначэння, больш яркі, выразны, эмацыянальна насычаны сродак, які выкарыстоўваецца для характарыстыкі асобы, чалавека, радзей – жывёлы.

Назоўнікі агульнага роду змяшчаюць у сабе багаты арсенал відаў ацэначнасці, што абумоўлівае наяўнасць вялікай колькасці сінонімаў.

Параўн.: *абжора* – *аб'ядала*; *дурніла* – *дурніца* – *боўдзіла*; *задзіра* – *задзірака* – *забіяка*; *скупянда* – *скнара*; *задавака* – *азнайка*; *крыўляка* – *ламака*; *недалуга* – *недарэка*; *мурза* – *няўклюдка*; *плакса* – *румза*; *скнара* – *жмінда*; *разява* – *разявака* – *расцяпа* – *салапяка, прыдзіра* – *назола* і інш.

У сінанімічны рад, як бачна, уключаюцца словы з рознай эмацыянальнай ацэначнасцю, г. зн. словы, якія уключаюць у сваё значэнне адносіны да прадмета, якасці, дзеяння – неадабрэнне, насмешка, знявага, пагарда і д.п.

Эмацыянальная ацэначнасць назоўнікаў агульнага роду на *-а (-я)* ствараецца ў першую чаргу за лік метафарычнага пераносу іх значэння. Яшчэ В.У. Вінаградаў, разглядаючы назоўнікі агульнага роду, звярнуў увагу на тое, што «большинство слов общего рода на *-а* представляют собою результат метафорического или вообще переносного применения отвлеченных или

конкретных слов женского рода к лицам. Первоначально это слова женского рода» [4, с 67]. На змену ўнутранай формы слоў агульнага роду, якія заканчваюцца на *-а*, звярнуў увагу і Э. Вольтэр у «Разысканиях по вопросу о грамматическом роде». Ён адзначае, што «замещение одного рода другим причиняется значением слова, изменением внутренней его формы» [5, с 8].

Бясспрэчна, з гэтай думкай даследчыка нельга не пагадзіцца. Так, назоўнікі *балаболка*, *маляўка*, *начніца*, *доўбня* і інш., як сведчаць дадзеныя тлумачальных слоўнікаў беларускай мовы, у першым значэнні з'яўляюцца назоўнікамі жаночага роду, да другога значэння даецца паметка *м. і ж.* Прыкладзём першасныя намінацыіныя значэнні пералічаных слоў: *балаболка* 'бразготка, якую чапляюць жывёлы на шыю, каб не гублялася', *маляўка* 'маленькая рыбка, якая нядаўна выйшла з ікры', *начніца* 'лятучая мыш', *доўбня* 'прылада для ўбівання чаго-небудзь, збою жывёлы і пад.'. У сучаснай беларускай мове гэтыя назоўнікі ўжываюцца з характарызуемым значэннем. Параўн.: – *Вывесці гэтую балаболку! – урэшце не сказаў, а прасіў суддзя...* (М. Лынькоў) *Васіль Іванавіч памкнуўся быў пярэчыць Майцы, хацеў нават сурова перапыніць гэтую маляўку* (М. Лынькоў). *Па вуліцы прайшла начніца, абцасам колючы асфальт, бясследнай зданню прамільгнула* (В. Матэвушаў).

У некаторых выпадках, наадварот, полісемантычны назоўнік мае першаснае значэнне назоўніка агульнага роду (*м. і ж.*), а другаснае – жаночага ці мужчынскага роду. Напрыклад: “*Невідзімка*. 1. *м. і ж.* Нябачная істота. Чалавек-невідзімка. 2. *ж.* Маленькая тонкая шпілька або заколка для жаночай прычоскі. Шапка-невідзімка – у казках: шапка, якая робіць нябачным таго, хто яе надзене”; “*Абдзірала*. 1. Разм. *м. і ж.* Той (тая) хто вымагае непамерную цану, плату; хабарнік, махляр, круцель. 2. *м.* Від матыля, які аб'ядае лісце і пупышкі пладоў дрэў.”

У выніку ўжывання слоў тыпу *невідзімка*, *абдзірала* адбываецца замацаванне такога ўжывання ў якасці назвы. Элемент ацэнкі ў значэнні характарызуючага слова пры гэтым страчваецца. У выніку адбываецца размежаванне семантыкі і сфер функцыянавання слоў з ацэначным і нейтральным значэннем: адно застаецца ў сваёй семантычнай групе і адпаведна працягвае паранейшаму функцыянаваць, другое – з новым значэннем – перамяшчаецца ў другую групу назоўнікаў, адпаведна і мяняе сферу свайго функцыянавання, але захоўваюць адназначную родавую прыналежнасць.

Граматычнымі асаблівасцямі назоўнікаў на *-а (-я)* з'яўляецца тое, што яны скланяюцца. Пры абазначэнні асобы жаночага полу, яны змяняюцца, як назоўнікі жаночага роду на *-а (-я)*. Калі ж абазначаюць асобу мужчынскага полу, то скланяюцца, як назоўнікі мужчынскага роду, якія заканчваюцца на *-а (-я)*. Параўнаем парадзгмы скланення.: *Н. такая задавака, Р. такой задавакі, Д. такой задавацы, В. такую задаваку, Т. такой задавакай (-аю), М. (аб) такой задавацы і Н. такі задавака, Р., такога задавакі, Д. такому задаваку, В. такога задаваку, Т. такім задавакам, М. (аб) такім задаваку.* Як бачым, граматычна дыферэнцыруюцца такога тыпу назоўнікі найперш праз форму творнага склону: *Т. такой задавакай (-аю) і Т. такім задавак.*

Назоўнік агульнага роду *сірата*, незалежна ад прыналежнасці да полу, змяняецца толькі, як назоўнік жаночага роду на *-а (-я)*. Параўн.: *Н. (такі, такая) сірата, Р. (такой, такога) сіраты, Д. (такой, такому) сіраце, В. (такую, такога) сірату, Т. (такой, такім) сіратой (-аю), М. (аб) (такой, такім) сіраце*.

Да групы назоўнікаў агульнага роду дастаткова цесна прымыкае група назоўнікаў таксама са значэннем якаснай характарыстыкі асобы тыпу *ліса, варона, п'яўка, сарока*. Практычна размежаванне слоў агульнага рода і вышэйзгаданых назоўнікаў тыпу *ліса* выклікае пэўныя цяжкасці, што, напэўна, тлумачыцца канчаткам *-а* ў словах такога тыпу.

Назоўнікі агульнага роду і словы жаночага роду на *-а* з характарызуючым значэннем адрозніваюцца, галоўным чынам, сінтагматычна. Для характарыстыкі асобы як мужчынскага, так і жаночага полу не змяняецца іх спалучальнасць з прыметнікамі і дзеясловамі прошлага часу, пацвярджэннем чаму з'яўляюцца дастаткова вядомыя фразеалагізмы *белая варона* 'пра чалавека, які рэзка выдзяляецца чым-небудзь сярод іншых', *дурная варона* 'пра чалавека, які нешта недагледзеў. Не зразумеў, выявіў сваю нерастаропнасць', *(як) мокрая варона* 'пра збянтэжанага, разгубленага чалавека'. Нельга таксама ўтварыць карэлятыўную пару мужчынскага роду тыпу *Ён вялікі ліса* ці *Прыйшоў вялікі ліса*. Ёсць у іх адрозненне і ў семантыцы. Назоўнікі агульнага роду з'яўляюцца пераважна адназначнымі, а назоўнікі тыпу *ліса, варона* мнагазначнымі. У выніку метафарычнага пераносу ў іх з'яўляюцца новыя ацэначныя значэнні. Параўн.: прыклады: *А ты хітры хлопец. Ліса ты, вась што...* (*А. Васілевіч*); *Мая жонка піла. За ўсё кожны дзень пілуе, пілуе і пілуе...* (*А. Жук*)

Бясспрэчна, што разгледжаныя назоўнікі – гэта “кандыдаты” ў разрад назоўнікаў агульнага роду. Кантэкстуальна яны могуць абазначаць асобу як мужчынскага, так і жаночага полу, не змяняючы пры гэтым родавай прыналежнасці.

У некаторых лінгвістычных даследаваннях сцвярджаецца аб правамоцнасці аднясення да групы слоў агульнага роду назоўнікаў мужчынскага роду тыпу *урач, інжынер, доктар, прафесар* і інш., якія абазначаюць асоб мужчынскага і жаночага полу, але маюць нулявую флексію [6].

Аднак такі пункт гледжання з'яўляецца далёка не агульнапрызнаным. І вось чаму. Разглядаемая група слоў мужчынскага роду тыпу *доктар, інжынер, дэпутат, дацэнт* адрозніваецца ад назоўнікаў агульнага роду тыпу *выскачка, валацуга, туляга* і назоўнікаў з атрыбутыўнай семантыкай у пераносным значэнні тыпу *ліса, варона, змяя, свіння* характэрнай для назоўнікаў жаночага роду 2-га скланення, і нулявой флексіяй у назоўнікаў тыпу *доктар, інжынер, дэпутат*, характэрнай для назоўнікаў мужчынскага роду 1-га скланення. Розная і семантыка разглядаемых груп назоўнікаў: словы мужчынскага роду тыпу *доктар, інжынер, дэпутат* – гэта назоўнікі з неатрыбутыўнай семантыкай, надзеленыя ўласцівасцю абазначаць асоб абодвух палоў. У лінгвістычнай літаратуры яшчэ рускі даследчык К.С. Аксакаў адзначаў, што слова ў форме мужчынскага роду абазначае «асобу ў цэлым». Параўн.: у К.С. Аксакава: «Именем мужского рода... обозначается самый

род вообще (порода), все общее значение имени....самый пол не выступает ярко. Не определяется в имени мужском» [1, с. 66].

Як бачым, слова мужчынскага роду не ўступае ў супярэчэнне з тым, што яно рэгулярна ўжываецца для абазначэння асоб жаночага полу, тады як для назоўнікаў жаночага роду такая абагульненасць не характэрна. Магчыма, таму словы жаночага роду на *-а (-я)* здольныя ўжывацца ў адносінах да асобы мужчынскага полу і значна лягчэй і хутчэй пераходзяць у групу назоўнікаў агульнага роду.

Разам з тым для беларускай мовы характэрна наяўнасць маркіраванага слова пры немаркіраваным па прымеце полу, напрыклад: *бібліятэкар – бібліятэкарша, касір – касірша, дырэктар – дырэктарша* і інш. У назоўнікаў агульнага роду назіраецца адваротная з'ява – разбурэнне родавай карэляцыі. Як правіла, назоўнікі агульнага роду тыпу *абжора, абдзірала, недарэка, назола, п'яніца, нюня, мямля, пусталыга* і інш. не маюць родавых карэлятаў (нельга сказаць *абжорша, абдзіральша* і г.д.). Усё гэта сведчыць пра тое, што назоўнікі агульнага роду абазначаюць не столькі саму асобу, колькі называюць прыметы асоб рознага полу, а г. зн. маюць атрыбутыўную семантыку.

Большасць назоўнікаў агульнага роду з'яўляюцца вытворнымі словамі і ўтвораны пры дапамозе суфіксаў з эмацыянальна-ацэначным значэннем *-к-* (*гуляка, крыўляка, пісака*), *-уг-* (*-юг*) (*валацуга, п'янчуга, зладзюга*), *-ін-* (*-ын-*) (*сіраціна, малайчына*), *-юк-* (*манюка, злюка*), *-іц-* (*тупіца, сіраціна, шаляніца*), *-ёх-* (*чысцёха*) *-ш-* (*ляўша, праўша*), *-ул-* (*хамула, крывуля*) і інш.

Параўнальна шырока прадстаўлены і прэфіксальна-суфіксальныя ўтварэнні: *заіка, запявала, падліза, падпявала, праныра, абжора, выскаляка, папрашайка, размазня, растрэпа, прыдзіра, урода, суцяга, недарэка, непаседа*.

Нязначную колькасць складаюць назоўнікі агульнага роду, утвораныя шляхам асноваскладання: *беларучка, кніганоша, лістаношы, пустамеля, сарвігалава, лежабока, самавучка*.

Невытворнымі з'яўляюцца назоўнікі агульнага роду на *-а (-я)*. Гэта група слоў таксама нешматлікая: *сірата, калека, слуга, калега, соня, ханжа, жмінда, брыда, юда, расцяпа* і інш.

Акрамя таго, да назоўнікаў агульнага роду таксама адносяцца назоўнікі на націскное *-о*: *нямко́, хвалько́, гняўко́*, якія выкарыстоўваюцца для характарыстыкі асобы мужчынскага і жаночага полу. Параўн.: *Маці мяне папярэдзіла, што дзядзька Піліп будзе жыць у нас і што ён – нямко (Б. Сачанка). Нічога не хацела гаварыць дзяўчына, маўчала як нямко (В. Быкаў).*

Граматычнымі асаблівасцямі назоўнікаў на *-о* з'яўляецца тое, што яны не маюць парадигмы скланення, калі абазначаюць асобу жаночага полу, а скланяюцца толькі назоўнікі, якія абазначаюць асобу мужчынскага полу. Параўн.: *Н. гэтая хвалько, Р. гэтай хвалько, Д. гэтай хвалько. В. гэтую хвалько, Т. гэтай (-аю) хвалько, М. (аб) гэтай хвалько* і *Н. гэты хвалько, Р., В. гэтага хвалько, Д. гэтаму хвальку, Т. гэтым хвальком, М. (аб) гэтым хвальку*.

Словы агульнага роду ў беларускай мове – гэта малапрадуктыўная катэгорыя. Па дадзеных асобных даследчыкаў, яны складаюць каля сотні слоў. [2,

с. 59] Большая частка гэтых назоўнікаў належыць гутаркова-прастамоўнай лексіцы. Яны эмацыянальна-экспрэсіўна афарбаваны і з’яўляюцца дзейным сродкам мастацкай выразнасці.

Літаратура

1. Аксаков К.С. Опыт русской грамматики. – Полн. собр. соч.: Т. 3, ч. 2. – М., 1980. С. 66.
2. Беларуская граматыка. Ч. 1. – Мн., 1985.
3. Васченко В. Грамматическая категория общего рода в русском языке // Вести языкознания. 1984. № 5. С. 60 – 68.
4. Виноградов В.В. Русский язык. М., 1972.
5. Вольтер Э. Разысканиях по вопросу о грамматическом роде. Спб, 1882.
6. Грамматические категории глагола и имени в современном русском литературном языке. М., 1971.
7. Наркевіч А.І. Назоўнік у беларускай мове. Мн., 1976.
8. Молдован И. Ф. Стилистическое использование имен существительных общего рода в творчестве А.С. Пушкина // Исследование по русскому языку: Сб. работ кафедры русского языка. – Днепропетровск, 1970. С. 134 – 140.

Н.Г. Баламут

МОВА БЕЛАРУСКОЙ ІНТЭРНЭТ-ПРАСТОРЫ

У ХХІ стагоддзі такія паслугі, як інтэрнэт, электронная пошта, сацыяльныя форумы і сеткі ўвайшлі ў штодзённае жыццё чалавека. Актыўны ўплыў медыя прынёс пэўныя змены: больш няма інтэлектуальных межаў розуму, фізічных межаў цела, кожны атрымаў здольнасць да бясконцых змяненняў у прасторы, якая стала віртуальнай. Стасункі ў інтэрнэце набылі характар ананімнасці, што значна палегчыла працэс камунікацыі і знішчыла псіхалагічныя рамкі.

Са зменай вобразаў рэальнасці і паскарэннем працэсаў іх адлюстравання паралельныя змены закранаюць і сістэмы кодаў, якімі карыстаецца чалавек. Мова таксама пераўтвараецца: адны словы пачынаюць замяняць іншыя. Змены адбываюцца не толькі ў слэнгу, але і на ўсіх астатніх узроўнях. І гэта характэрна не толькі для беларускай мовы, але і для англійскай, нямецкай ці іншай якой.

Некаторыя словы прыходзяць са свету тавараў шырокага карыстання і тэхналогій, другія з’яўляюцца дзякуючы газетным загалоўкам, трэція – субкультурам і г.д. Таксама існуюць уласныя наватворы, якія падкрэсліваюць нацыянальную спецыфіку мовы. Такім чынам, папаўненне слоўніку звычайна адбываецца праз два шляхі. Гэта запазычанне і ўтварэнне новых лексічных адзінак пры дапамозе існуючых моўных сродкаў.

Нельга не заўважаць новых сфер, у якіх сёння пачынае выкарыстоўвацца беларуская мова (інтэрнэт, іншыя сродкі камунікацыі, мабільная сувязь, рэклама). Больш таго, гэта ўжо не проста мова Купалы, Коласа ці Багдановіча. Беларуская мова сёння – гэта мова, якая здольна паспяхова абслугоўваць усе патрэбы жыцця сучаснага грамадства. З аднаго боку, гэта дастаткова ўстойлівая і стабільная сістэма, з другога боку яе характарызуе гнуткасць і здольнасць адэкватна адлюстроўваць “рух думкі” і стылістычныя нюансы. Развіццё мовы адбываецца пад уплывам тых тэндэнцый, якія вызначаюць сучаснае развіццё ўсіх моў у кантэксце сусветнага маўленчага працэсу.

У розных колах грамадства цікавасць вызываюць змены, якія адбываюцца ў мове інтэрнэт-прасторы. Падтрымка функцыянавання мовы найбольш сучаснымі сферамі і сродкамі камунікацыі, прадстаўнікамі маладога пакалення (асноўнымі карыстальнікамі інтэрнэту) забяспечвае перспектыву існавання мовы ў будучыні.